
Tarka Sangraha 1-8

తర్క-సంగ్రహ ఆధ్యాయ ౧ - ౮

Document Information

Text title : tarkasangraha

File name : tarkasangraha.itx

Category : major_works

Location : doc_z_misc_major_works

Author : Annambhatta

Transliterated by : Ashish Chandra ashish_chandr70 at hotmail.com

Proofread by : Ashish Chandra ashish_chandr70 at hotmail.com

Description-comments : Stepping stone for understanding the Nyaya-Vaisheshika systems of logic.

Latest update : August 28, 2023

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

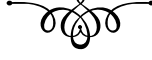

March 24, 2024

sanskritdocuments.org

తర్కసంగ్రహ అధ్యాయ ౧ - ౮

అథ ప్రథమోఽధ్యాయః ।

నిధాయ హృది విశ్వేశం విధాయ గురువందనమ్ ।
బాలానాం సుఖబోధాయ క్రియతే తర్కసంగ్రహః ॥ ౧ ॥

దీపికా

విశ్వేశ్వరం సామప్తమూర్తిం ప్రణిపత్య గిరాం గురుమ్ ।
టీకాం శిశుహితాం కుర్వే తర్కసంగ్రహదీపికామ్ ॥

చిక్రీతస్య గ్రనథస్య నిర్విఘ్నపరిసమాప్త్యర్థం
శిష్టాచారానుమితశ్రుతిబోధితకర్తవ్యతాక్-ఇష్టదేవతానమస్కారాత్మకం
మగ్గలం శిష్యశిక్షాయై గ్రన్థతో నిబద్ధంశ్చిక్రీతం ప్రతిజానీతే ।

నిధాయేతి । నను మగ్గలస్య సమాప్తిసాధనత్వం నాస్తి । మగ్గలే కృతేఽపి
కిరణవల్యాదౌ సమాప్త్యదర్శనాత్, మగ్గలాభావేఽపి కాదమ్బర్యాదౌ
సమాప్తిదర్శనాచ్చ అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వ్యభిచారాదితి చేత్ న ।
కిరణావల్యాదౌ విఘ్నబాహుల్యాత్సమాప్త్యభావః । కాదమ్బర్యాదౌ గ్రన్థాద్యహిరేవ

మగ్గలం కృత్వతో న వ్యభిచారః । నను మగ్గలస్య (గ్రన్థాదౌ)
కర్తవ్యత్వే కిం ప్రమాణమితి చేత్ న । శిష్టాచారానుమితశ్రుతేరేవ
ప్రమాణత్వాత్ । తథా హి మగ్గలం
వేద-బోధితకర్తవ్యతాకమలౌకికావిగీతశిష్టాచారవిషయత్వాద్దర్శ్యాదివత్ ।
భోజనాదౌ వ్యభిచార వారణాయ అలౌకికేతి । రాత్రిశ్రాద్ధాదౌ
వ్యభిచారవారణాయ అవిగీతేతి । శిష్టపదం స్పష్టార్థమ్ । న
కుర్యాన్నిష్ఫలం కర్మ ఇతి జలతాడనాదేరపి నిషిద్ధత్వాత్ । తర్కస్యే
ప్రతిపాద్యనే ఇతి తర్కాః ద్రవ్యాదిపదార్థాస్తేషాం సంగ్రహః సంక్షేపేణ
స్వరూపకథనం క్రియత ఇత్యర్థః । కస్మై ప్రయోజనాయేత్యత ఆహ ।
సుఖబోధాయేతి । సుఖేనానాయాసేన యో బోధః పదార్థజ్ఞానం తస్మా ఇత్యర్థః ।
నను బహుషు తర్కగ్రథేషు సత్సు కిమర్థమూర్వోఽయం గ్రన్థః క్రియత

ఇత్యత ఆహ | బాలానామితి | తేషామతివిస్తుతత్వాద్వాదానాం బోధో న జాయత
 ఇత్యర్థః | గ్రహణధారణపుటుర్బాలః న తు స్తనన్ధయః | కిం కృత్వా
 క్రియత ఇత్యత ఆహ | నిధాయేతి | విశ్వేశం జగన్నియంతారమ్ | హృది నిధాయ
 నితరాం స్థాపయిత్వా సదా తద్ధయానపరో భూత్వేత్యర్థః | గురూణాం
 విద్యాగురూణాం.వన్ధనం నమ్కూరం, విధాయ కృత్వేత్యర్థః ||
 ద్రవ్యగుణకర్మసామాన్యవిశేషసమవాయాభావాః సప్తపదార్థాః || ౨ ||

దీపికా

పదార్థాన్ విభజతే | ద్రవ్యేతి | పదస్యార్థః పదార్థః ఇతి
 వ్యుత్పత్త్యాభిధేయత్వం పదార్థసామాన్యలక్షణమ్ (లభ్యతే) | నను
 విభాగాదేవ సప్తత్వే సిద్ధే సప్త (పద) గ్రహణం వ్యర్థమితి చేత్,
 న అధికసంఖ్యావ్యవచ్చేదార్థకత్వాత్ | నన్వతిరిక్తః పదార్థః
 ప్రమితో వా న వా | నాద్యః ప్రమితస్య నిషేధాయోగాత్ | న ద్వితీయః
 ప్రతియోగిప్రమితిం వినా నిషేధానుపపత్తేరితి చేత్, న | పదార్థత్వం
 ద్రవ్యాదిసప్తాన్యతమత్వవ్యాప్యమితి వ్యవచ్చేదార్థకత్వాత్
 (సప్తగ్రహణమ్) | నను సప్తాన్యతమత్వం సప్తభిన్నభిన్నత్వమితి
 వక్తవ్యమ్ | సప్తభిన్నస్యాప్రసిద్ధయా కథం సప్తాన్యతమత్వవ్యాప్తినిశ్చయ
 ఇతి చేత్, న | ద్రవ్యాదిసప్తాన్యతమత్వం నామ
 ద్రవ్యాదిభేదసప్తకాభావవత్త్వమ్ | అతో దోషవిరహాత్ | ఏవమగ్రేఽపి
 ద్రష్టవ్యమ్ ||

తత్ర ద్రవ్యాణీ పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశకాలదిగాత్మమనాంసి నవైవ || 3 ||

దీపికా

దవ్యం (ద్రవ్యాణీ) విభజతే | తత్రేతి | తత్ర ద్రవ్యాదిమధ్యే |
 ద్రవ్యాణీ నవైవేత్యన్వయః | కాని తాని ఇత్యత ఆహ | పృథివీతి | నను తమసో
 దశమద్రవ్యస్య విద్యమానత్వాత్కథం నవైవ ద్రవ్యాణీతి | తథా హి | నీలం
 తమశ్చలతీత్యభాధితప్రతీతిబలాన్నిలరూపాధారతయా క్రియాధారతయా చ
 తమసో ద్రవ్యత్వం తావ్త్ సిద్ధమ్ | తత్ర తమసో నాకాశాదిపంచకేఽన్తర్భావః
 రూపవత్త్వాత్ | అత ఏవ న వాయో, స్పర్శాభావాత్ సదాగతిమత్త్వాభావాచ్చ |
 నాపి తేజసి, భాస్వరూపాభావాత్ ఉష్ణస్పర్శాభావాచ్చ | నాపి జలే,
 శీతస్పర్శాభావాత్ నీలరూపవత్త్వాచ్చ | నాపి పృథివ్యాం, గన్ధాభావాత్

స్పర్శరహితత్వాచ్చ । తస్మాత్తమో దశమద్రవ్యమితి చేత్, న ।
 తమసస్తేజోఽభావరూపత్వాత్ । తథా హి । తమో న
 రూపిద్రవ్యమాలోకాసహకృతచక్షుర్గ్రాహ్యత్వాదాలోకాభావవత్ ।
 రూపిద్రవ్యచాక్షుషప్రమాయామాలోకస్య కారణత్వాత్ । తస్మాత్
 ప్రాధప్రాశకతేజస్సామాన్యాభావస్తమః, తత్ర సీలం తమశ్చలతి ఇతి
 ప్రత్యయో భ్రమః । అతో నవ ద్రవ్యాణీతి సిద్ధమ్ । ద్రవ్యత్వజాతిమత్త్వం
 గుణవత్త్వం వా ద్రవ్యసామాన్యలక్షణమ్ । లక్ష్యేకదేశావృత్తిత్వమవ్యాప్తిః ।

యథా గోః కపిలత్వమ్ । అలక్ష్యే లక్షణస్య వర్తనమతివ్యాప్తిః । యథా గోః
 శృంగీత్వమ్ । లక్ష్యమాత్రావృత్తిత్వమసంభవః । యథా
 గోరేకశపవత్త్వమ్ । ఏతద్దూషణత్రయరహితధర్మో లక్షణమ్ । స
 ఏవాసాధారణధర్మ ఇత్యుచ్యతే ।

లక్షయతావచ్చేదకసమనియతత్వమసాధారణత్వమ్ । వ్యావర్తకస్యైవ
 లక్షణత్వే వ్యావృత్తావభిదేయత్వాదౌ చాతివ్యాప్తిరతస్తద్వారణాయ
 తద్భిన్నత్వం ధర్మవిశేషణం దేయమ్ । వ్యవహారస్యాపి లక్షణప్రయోజనత్వే
 తన్న దేయమ్ । వ్యావృత్తేరపి వ్యవహారసాధనత్వాత్ । నను గుణవత్త్వం న
 ద్రవ్యలక్షణమ్, ఆద్యక్షణావచ్ఛిన్నఘటే ఉత్పన్నవినిష్టఘటే
 చావ్యాప్తేరితి చేత్, న । గుణసమానాధికరణసత్తాభిన్నజాతిమత్త్వస్య
 వివక్షితత్వాత్ । నన్వేవమపి ఏకం రూపం రసాత్పుథక్ ఇతి
 వ్యవహారాద్రూపాదావతివ్యాప్తిరితి చేత్, న । ఏకార్థసమవాయాదేవ
 తాదృశవ్యవహారోపపత్తౌ గుణే గుణానగ్గీకారాత్ ।
 రూప-రస-గంధ-స్పర్శ-సంఖ్యా-పరిమాణ-పుథక్త్వ-సంయోగ-విభాగ-పర్
 ఆత్వా-ఽపరత్వ-గురూత్వ-ద్రవత్వ-స్నేహ-శబ్ద-బుద్ధి-సుఖ-దుఃఖేచ్ఛాచ్ఛ
 ద్వేష-ప్రయత్న-ధర్మాధర్మ-సంస్కారాః చతుర్వింశతిర్గుణాః ॥ ౪ ॥

దీపికా

గుణాన్విభజతే । రూపేతి । ద్రవ్యకర్మభిన్నత్వే సతి సామాన్యవాన్ గుణః ।
 గుణత్వజాతిమాన్వా । నను లఘుత్వకఠినత్వమృదుత్వాదీనాం విద్యమానత్వాత్
 కథం చతుర్వింశతిర్గుణా ఇతి చేత్, న । లఘుత్వస్య
 గురూత్వాభావరూపత్వాన్మృదుత్వకఠినత్వయోః అవయవసంయోగవిశేషత్వాత్ ।
 ఉత్తేపణాపక్షేపణాకుఞ్చసప్రసారణగమనాని పఞ్చ కర్మాణి ॥ ౫ ॥

దీపికా

కర్మ విభజితే | ఉత్కేపణేతి | సంయోగభిన్నత్వే సతి
సంయోగాసమవాయకారణం కర్మ కర్మత్వజాతిమద్వా | భ్రమణాదీనామపి గమనే
అస్తర్భావాన్న పంచుత్వవిరోధః ||

పరమపరం చేతి ద్వివిధం సామాన్యమ్ || ౬ ||

దీపికా

సామాన్యం విభజితే | పరమితి | పరమధికదేశవృత్తి | అపరం
న్యూనదేశవృత్తి | సామాన్యాదిచతుష్టయే జాతిర్నాస్తి ||
నిత్యద్రవ్యవృత్తయో విశేషాస్త్యనన్తా ఏవ || ౭ ||

దీపికా

విశేషం విభజితే | నిత్యేతి | పృథివ్యాదిచతుష్టయపరమాణవః
ఆకాశాదిపంచుకం చ నిత్యద్రవ్యాణి |
సమవాయస్త్వైక ఏవ || ౮ ||

దీపికా

సమవాయస్య భేదో నాస్తిత్వాహ | సమవాయస్త్వితి |
అభావశ్చతుర్విధః - ప్రాగభావః, ప్రధ్వంసాభావః,
అత్యన్తాభావః, అన్యోన్యాభావశ్చేతి || ౯ ||

దీపికా

అభావం విభజితే | ప్రాగభావేతి |

అథ ద్వివితీయోఽధ్యాయ |

తత్ర గన్ధవతీ పృథివీ | సా ద్వివిధా-నిత్యాఽనిత్యా చ | నిత్యాః
పరమాణురూపాః | అనిత్యాః కార్యరూపాః | పునస్త్రివిధాః శరీరేన్ద్రియ విషయభేదాత్ |
శరీరమస్మదాదీనామ్ | ఇన్ద్రియం గన్ధగ్రాహకం స్రూణమ్ | తచ్చ నాసాగ్రవర్తి |
విషయో మృత్పాషాణాదిః || ౧ ||

దీపికా

తత్తోద్దేశక్రమానుసారాత్ ప్రథమం పృథివ్యా లక్షణమాహ | తత్రేతి | నానా
పదార్థసంకీర్తనముద్దేశః | ఉద్దేశక్రమే చ సరవత్రేచ్ఛైవం నియామికా |
నను సురభ్యసురభ్యవయవాభే ద్రవ్యే పరస్పరవిరోధేన
గన్ధానుత్పాదాదవ్యాప్తిః | న చ తత్ర గన్ధప్రతిత్యనుపపత్తిరితి వాచ్యమ్ |

అవయవగన్ధస్యైవ తత్ర ప్రతీతిసంభవేన చిత్రగన్ధానగ్ణీకారాత్ కిం
 చోత్పన్నవినష్టఘటాదావవ్యాప్తిరితి చేత్ న |
 గన్ధసమానాధికరణద్రవ్యత్వాపరజాతిమత్త్వస్య వివక్షితత్వాత్ | నను
 జలదావపి గన్ధప్రతీతిరితి చేత్ న | అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం
 పృథివీగన్ధస్యైవ తత్ర భానాగ్ణీకారాత్ | నను కాలస్య సర్వాధారతయా
 సర్వేషాం లక్షణానాం కాలేఽతివ్యాప్తిరితి చేత్ న |
 సర్వాధారతాప్రయోజకభిన్నసంబంధేన లక్షణత్వస్య వివక్షితత్వాత్ |
 పృథివీం విభజతే | సా ద్వివిధేతి | నిత్యత్వం ధ్వంసాప్రతియోగిత్యమ్ |
 అనిత్యత్వం ధ్వంసప్రతియోగిత్యమ్ | ప్రకారాంతరేణ విభజతే | పునరితి | ఆత్మనో
 భోగాయతనం శరీరమ్ | యదవచ్చిన్నాత్మని భోగో జాయతే తద్భోగాయతనమ్ |
 సుఖదుఃఖసాక్షాత్కారో భోగః | శబ్దేతరోద్భూతవిశేషగుణానాశ్రయత్వే సతి
 జ్ఞానకారణమనః సంయోగాశ్రయత్వమిన్ద్రియత్వమ్ | శరీరేన్ద్రియభిన్నో
 విషయః | ఏవం చ గన్ధవచ్ఛరీరం పార్థివశరీరమ్,
 గన్ధవద్దిన్ద్రియం పార్థివేన్ద్రియమ్, గన్ధవాన్ విషయః పార్థివవిషయ
 ఇతి తత్తల్లక్షణం బోధ్యమ్ | పార్థివశరీరం దర్శయతి | శరీరమితి |
 ఇన్ద్రియం దర్శయతి | ఇన్ద్రియమితి | గన్ధగ్రాహకమితి ప్రయోజనమ్ | పూణమితి
 సంజ్ఞా | నాసాగ్రేత్యాశ్రయోక్తిః | ఏవముత్తరత్ర జ్ఞేయమ్ | పార్థివవిషయం
 దర్శయతి | మృతపాషాణాదీతి |
 శీతస్పర్శవత్సః ఆపః | తా ద్వివిధాః నిత్యా అనిత్యాశ్చ | నిత్యాః
 పరమాణురూపాః | అనిత్యాః కార్యరూపాః | పునః త్రివిధాః
 శరీరేన్ద్రియవిషయభేదాత్ | శరీరం వరూణలోకే | ఇన్ద్రియం రసగ్రాహకం
 రసనం జిహ్వోగ్రవర్తి | విషయః సరిత్ సముద్రాదిః || ౨ ||

దీపికా

అపాం లక్షణమాహ | శీతేతి | ఉతపన్నవినష్టజలేఽవ్యాప్తివారణాయ
 శీతస్పర్శసమానాధికరణద్రవ్యత్వాపరజాతిమత్త్వమ్ | “శీతం
 శిలాతలమ్¹ ఇత్యాదౌ జలసంబన్ధాదేవ శీతస్పర్శభానమితి
 నాతివ్యాప్తిః | అన్యత్సర్వం పూర్వరీత్యా వ్యాఖ్యేయమ్ ||
 ఉష్ణస్పర్శవత్ తేజః | తచ్చ ద్వివిధం, నిత్యమనిత్యం చ | నిత్యం
 పరమాణురూపమ్ | అనిత్యం కార్యరూపమ్ | పునః త్రివిధం

శరీరేన్ద్రియవిషయభేదాత్ | శరీరం ఆదిత్యలోకే ప్రసిద్ధమ్ | ఇన్ద్రియం
 రూపగ్రాహకం చక్షుః కృష్ణతారాగ్రవర్తి | విషయః చతుర్విధః,
 భౌమ-దివ్య-ఔదర్య-ఆకరజభేదాత్ | భౌమం వహ్నయాదికమ్ | అభిన్ననం
 దివ్యం విద్యుదాది | భుక్తస్య పరిణామహేతురౌదర్యమ్ | ఆకరజం సువర్ణాది || 3 ||

దీపికా

తేజసో లక్షణమాహ | ఉష్ణస్పర్శవదితి | 'ఉష్ణం జలమ్' ఇతి
 ప్రతీతేస్తేజః సంయోగానువిధాయిత్యాన్నాతివ్యాప్తిః | విషయం విభజితే |
 భౌమేతి | నను 'సువణం పార్థివం' పీతత్వాద్గురూత్వాత్ హరిద్రావత్ ఇతి
 చేత్ న | అత్యంతాలసంయోగే సతి ఘృతాదౌ ద్రవ్యనాశదర్శనేన,
 జలమధ్యస్థఘృతాదౌ తన్నాశాదర్శనేన చ అసతి ప్రతిబంధకే
 పార్థివద్రవత్వనాశాగ్నిసంయోగయోః కార్యకారణభావావధారణాత్సువర్ణస్య
 అత్యంతాలసంయోగే సత్యనుచ్ఛిద్యమానద్రవత్వాధికరణత్వేన
 పార్థివత్వాఽనుపపత్తేః పీతద్రవ్యద్రవత్వనాశప్రతిబంధకతయా
 ద్రవద్రవ్యాంతరసిద్ధౌ నైమిత్తికద్రవత్వాధికరణతయా జలత్వానుపపత్తేః
 రూపవత్తయా వాయ్వాదిష్వనస్తర్భావాత్తేజసత్వసిద్ధిః |
 తస్యోష్ణస్పర్శభాస్వరరూపయోరూపష్టమ్భక పార్థివరూపస్పర్శాభ్యాం
 ప్రతిబంధాదనుపలబ్ధిః | తస్మాత్ సువర్ణం తైజసమితి సిద్ధమ్ |

రూపరహితః స్పర్శవాన్ వాయుః | స ద్వివిధః నిత్యః అనిత్యశ్చ | నిత్యః
 పరమాణురూపః | అనిత్యః కార్యరూపః | పునః త్రివిధః శరీరేన్ద్రియవిషయ
 భేదాత్ | శరీరం వాయులోకే | ఇన్ద్రియం స్పర్శగ్రాహకం త్వక్ సర్వశరీరవర్తి |
 విషయో వృక్షాదికమ్పనహేతుః | శరీరాస్తఃసంచారీ వాయుః ప్రాణః | స చ
 ఏకోఽపి ఉపాధిభేదాత్ ప్రాణాపానాదిసంజ్ఞాం లభతే || ౪ ||

దీపికా

వాయుం లక్షయతి | రూపరహితేతి | ఆకాశాదావతివ్యాప్తివారణాయ స్పర్శవానితి |
 పృథివ్యాదావతివ్యాప్తివారణాయ రూపరహితేతి | ప్రాణస్య కుత్రాంతర్భావ ఇత్యత
 ఆహ | శరీరేతి | స చేతి | ఏక ఏవః ప్రాణః స్థానభేదాత్ప్రాణాపానాదిశబ్దైః
 వ్యవహ్రాయత ఇత్యర్థః | స్పర్శానుమేయో వాయుః | తథా హి - యోఽయం వాయో
 వాతి సతి అనుష్టాశితస్పర్శ ఉపలభ్యతే స క్కచిదాశ్రితః
 గుణత్వాద్రూపవత్ | న చాస్య ఆశ్రయః పృథివీ
 ఉదూభతస్పర్శవత్పార్థివసోదూభతరూపత్వనియమాత్ | న జల తేజసి

అనుష్ఠాశీతస్పర్శవత్త్వాత్ | న విభువతుష్టయమ్ సర్వత్రోపలబ్ధిప్రసక్తాత్ |
 న మనః పరమాణుస్పర్శస్యాత్ప్రియత్వాత్ | తస్మాద్ద్యః ప్రతీయమానస్పర్శాశ్రయః
 స వాయుః (ఏవ) | నను వాయుః ప్రత్యక్షః ప్రత్యక్షాశ్రయత్వాత్ ఘటవత్
 ఇతి చేత్ న | ఉద్భూతరూపస్యోపాధిత్వాత్ | “యత్ర ద్రవ్యత్వే సతి
 బహిరిన్ద్రియజన్యప్రత్యక్షత్వం, తత్ర ఉద్భూతరూపవత్త్వమ్” ఇతి
 సాధ్యవ్యాపకత్వమ్ | పక్షే సాధనావ్యాపకత్వమ్ | న చైవం
 తప్తవారిన్ద్రతేజసోఽపి అప్రత్యక్షత్వాపత్తిః ఇష్టత్వాత్ |
 తస్మాద్భూపరహితత్వాద్వాయురప్రత్యక్షః | ఇదాసిం
 కార్యరూపపుణివ్యాధివతుష్టయస్యోత్పత్తివినాశక్రమః కథ్యతే | ఈశ్వరస్య
 చికిర్షావశాత్పరమాణుషు క్రియా జాయతే | తతః పరమాణుద్వయసంయోగే
 ద్వయణుకముత్పద్యతే | త్రిభిరేవ ద్వయణుకైస్త్రయణుకముత్పద్యతే | ఏవం
 చతురణుకాదిక్రమేణ మహతి పృథివీః, మహత్య ఆపః, మహత్యైజః,
 మహాన్వాయురూత్పద్యతే | ఏవముత్పన్నస్య కార్యద్రవ్యస్య సంజిహీర్షావశాత్
 క్రియయా పరమాణుద్వయవిభాగే ద్వయణుకనాశః | ఇత్యేవం పృథివ్యాదినాశః |
 అసమవాయికారణాశాత్ ద్వయణుకనాశః | సమవాయికారణాశాత్ త్ర్యణుకనాశ ఇతి
 సంప్రదాయః సర్వత్రాసమవాయికారణనాశాత్ ద్రవ్యనాశ ఇతి నవీనాః | కిం పునః
 పరమాణుసద్భావే ప్రమాణమ్ | ఉచ్యతే - జాలసూర్యమరీచిన్ద్రం సర్వతః
 సూక్షమతమం యత్ ద్రవ్యం ఉపలభ్యతే తత్సావయవం
 చాక్షుషద్రవ్యత్వాద్ధటవత్ | త్ర్యణుకావయవోఽపి సావయవః
 మహదారమ్భకత్వాత్కపాలవత్ | యో ద్వయణుకావయవః స పరమాణుః | స చ
 నిత్యం, తస్మాప్యి కార్యత్వే అనవస్థాప్రసక్తాత్ | సృష్టిప్రలయసద్భావే
 “ధాతా యథాపూర్వమకల్పయత్ |” ఇతి శ్రుతిరేవ ప్రమాణమ్ |
 ‘సర్వకార్యద్రవ్యధ్వంసోఽవాన్తరప్రలయః | సర్వభావకార్యధ్వంసో
 మహాప్రలయః’ ఇతి వివేకః |

శబ్దగుణకమాకాశమ్ | తచ్చైకం నిత్యఞ్చ || x ||

దీపికా

ఆకాశం లక్షయతి | శబ్దగుణకమితి | నన్వాకాశమపి
 పృథివ్యాదివన్నానా, కిం నేత్యాహ | తచ్చైకమితి | భేదే
 ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః | ఏకత్వాదేవ సర్వత్ర

శబ్దోపలభ్యేర్విభుత్వమణ్ణీకర్తవ్యమిత్యాహ విభిత్తి |
 సర్వమూర్తద్రవ్యసంయోగిత్యం విభుత్వం, మూర్తత్వం
 పరిచ్ఛిన్నపరిమాణవత్త్వం క్రియావత్త్వం వా విభుత్వాదేవ
 ఆత్మవన్నిత్యమిత్యాహ | నిత్యం చేతి |

అతీతాదివ్యవహారహేతుః కాలః | స చైకో విభుర్నిత్యశ్చ || ౬ ||

దీపికా

కాలం లక్షయతి | అతీతేతి | సర్వాధారః కాలః సర్వకార్యనిమిత్తకారణమ్ |

ప్రాచ్యాదివ్యవహారహేతుర్దిక్ | సా చైకా విభీస్ నిత్యా చ || ౭ ||

దీపికా

దిశో లక్షణమాహ | ప్రాచీతి | దిగపి కార్యమాత్రనిమిత్తకారణమ్ |

జ్ఞానాధికరణమాత్మా | స ద్వివిధః పరమాత్మా జీవాత్మా చ | తత్రేశ్వరః
 సర్వజ్ఞః పరమాత్మైక ఏవ | జీవాత్మా ప్రతిశరీరం భిన్నో విభుర్నిత్యశ్చ || ౮ ||

దీపికా

ఆత్మనో లక్షణమాహ | జ్ఞానేతి | ఆత్మానం విభజతే | స ద్వివిధ ఇతి |
 పరమాత్మనో లక్షణమాహ | తత్రేతి | నిత్యజ్ఞానాధికరణత్వమీశ్వరత్వమ్ |
 నన్విశ్వరసద్భావే కిం ప్రమాణమ్ | న తావత్ప్రత్యక్షమ్ | తద్ధి బాహ్యమాన్తరం
 వా | నాద్యః అరూపిద్రవ్యత్వాత్ | న ద్వితీయః ఆత్మసుఖదుఃఖాదివ్యతిరిక్తత్వాత్ |
 నాప్యనుమానం లిక్ష్ణాభావాదితి చేత్ న | అఙ్కూరాదికం సకర్తృకం
 కార్యత్వాద్ధటవత్ ఇత్యనుమానస్యైవ ప్రమాణత్వాత్ |

ఉపాదానగోచరాపరోక్షజ్ఞానచిక్టీర్షాకృతిమత్త్వం కర్తృత్వమ్ | ఉపాదానం
 సమవాయికారణమ్ | సకలపరమాణ్వాదిసూక్ష్మదర్శిత్యాత్సర్వజ్ఞత్వమ్ | యః
 సర్వజ్ఞః స సర్వవిత్ ఇత్యాగమోఽపి తత్ర ప్రమాణమ్ | జీవస్య లక్షణమాహ |
 జీవ ఇతి | సుఖాద్యాశ్రయత్వం జీవలక్షణమ్ | నను మనుష్యోఽహం బ్రాహ్మణోఽహమ్

ఇత్యాదౌ సర్వత్రాహంప్రత్యయే శరీరస్యైవ విషయత్వాచ్ఛరీరమేవాత్మేతి
 చేత్ న | శరీరస్యాత్మవే కరపాదినాశే శరీరనాశాదాత్మనోఽపి

నాశప్రసంగాత్ | నాపిన్ద్రియాణామాత్మత్వమ్ , 'యోఽహం ఘటమద్రాక్షం
 సోఽహమిదాసిం స్పృశామి' ఇత్యనుసన్ధానాభావప్రసక్తాత్ |

అన్యానుభూతేఽర్థే అన్యస్యానుసంధానాయోగాత్ | తస్మాద్దేహేఽన్ద్రియవ్యతిరిక్తో జీవః
 సుఖదుఃఖాదివైచిత్ర్యాత్ప్రతిశరీరం భిన్నః | స చ న పరమాణుః |

సర్వశరీరవ్యాపినుఖాద్యనుపలబ్ధిప్రసక్లాత్ | న మధ్యమపరిమాణవాన్ తథా
సతి అనిత్యత్వప్రసక్లేన కృథానాకృతాభ్యాగమప్రసక్లాత్ | తస్మాన్నితోస్య
విభురీవః ||

సుఖాద్యుపలబ్ధిసాధనమిన్ద్రియం మనః | తచ్చ ప్రత్యాత్మనియతత్వాదనన్తం
పరమాణురూపం నిత్యం చ || ౯||

దీపికా

మనసో లక్షణమాహ | సుఖేతి | స్పర్శరహిత్యే సతి క్రియావత్వం మనసో
లక్షణమ్ | తద్విభజితే | తచ్ఛేతి | ఏకైకస్యాత్మన ఏకైకం మన
ఇత్యాత్మనామనేకత్వాన్ మసోఽప్యనేకత్వమిత్యర్థః | పరమాణురూపమితి |
మధ్యమపరిమాణవత్వే అనిత్యత్వప్రసక్లాదిత్యర్థః | నను మనో విభు
స్పర్శరహిత్యే సతి ద్రవ్యత్వాదాకాశాదివదితి చేత్ న | మనసో విభుత్వే
ఆత్మమనః సంయోగస్యాఽసమవాయికారణస్యాభావాజ్ఞానానుత్పత్తిప్రసక్తిః | న
చ విభుద్వయసంయోగోఽస్త్వితి వాచ్యమ్ | తత్సంయోగస్య నిత్యత్వేన
సుషుప్త్యభావప్రసక్లాత్, పురీతద్రవ్యతిరిక్తస్థలే ఆత్మమనః
సంయోగస్య సర్వదా విద్యమానత్వాత్ | అణుత్వే తు యదా మనః పురీతత్ ప్రవింశతి
తదా సుషుప్తిః యదా నిస్సరతి తదా జ్ఞానోత్పత్తిరిత్యణుత్వసిద్ధిః |

అథ తృతీయోఽధ్యాయ |

చక్షుర్మాత్రగ్రాహ్యో గుణో రూపమ్ | తచ్చ
శుక్లనీలపీతరక్తహరితకపిశచిత్ర భేదాత్పప్రవిధమ్ |
పృథివిజలతేజోవృత్తి | తత్ర పృథివ్యాం సప్తవిధమ్ | అభావస్వరశుక్లం
జలే | భావస్వరశుక్లం తేజసి || ౧||

దీపికా

రూపం లక్షయతి | చక్షురితి | సంఖ్యాదావతివ్యాప్తివారణాయ మాత్రపదమ్ |
రూపత్వేఽతివ్యాప్తివారణాయ గుణపదమ్ | నన్వవ్యాప్యవృత్తినీలాదిసముదాయ ఏవ
చిత్రరూపమితి చేత్ న | రూపస్య వ్యాప్యవృత్తిత్వనియమాత్ | నను చిత్రపటే
అవయవరూపస్వైవ ప్రతీతిరితి చేత్ న | రూపరహిత్యేన
పటస్యాప్రత్యక్షత్వప్రసంగాత్ | న చ రూపవత్సమవేతత్వం
ప్రత్యక్షత్వప్రయోజకం గౌరవాత్ | తస్మాత్పటస్య

ప్రత్యక్షత్వాన్యథానుపపత్త్వా చిత్రరూపసిద్ధిః । రూపస్యాశ్రయమాహ ।
 పృథివీతి । ఆశ్రయం విభజ్య దర్శయతి । తత్రేతి ।

రసనగ్రాహ్యో గుణో రసః । స చ మధురామ్లలవణకతుకషాయత్తిభేదాత్
 షడ్విధః । పృథివీజలవృత్తిః । తత్ర పృథివ్యాం షడ్విధః । జలే
 మధుర ఏవ ॥ ౨॥

దీపికా

రసం లక్షయతి । రసనేతి । రసత్వేఽతివ్యాప్తివారణాయ గుణపదమ్ ।
 రసస్యాశ్రయమాహ । పృథివీతి । ఆశ్రయం విభజ్య దర్శయతి । తత్రేతి ।
 పూణాగ్రాహ్యో గుణో గంధః । స ద్వివిధః సురభిరసురభిశ్చ ।
 పృథివీమాత్రవృత్తిః ॥ ౩॥

దీపికా

గంధం లక్షయతి । పూణేతి । గంధత్వేఽతివ్యాప్తివారణాయ గుణపదమ్ ।
 త్వగిన్ద్రియమాత్రగ్రాహ్యో గుణః స్పర్శః । స చ త్రివిధః
 శీతోష్ణానుష్ణాశితభేదాత్ । పృథివ్యప్తేజోవాయువృత్తిః । తత్ర శీతో జలే ।
 ఉష్ణస్తేజసి । అనుష్ణాశితః పృథివీవాయవ్యోః ॥ ౪॥

దీపికా

స్పర్శం లక్షయతి । త్వగితి । స్పర్శత్వేఽతివ్యాప్తివారణాయ గుణపదమ్ ।
 సంయోగాదావతివ్యాప్తివారణాయ మాత్రపదమ్ ।
 రూపాదిచతుష్టయం పృథివ్యాం పాకజమనిత్యం చ । అన్యత్ర అపాకజం
 నిత్యమనిత్యమ్ చ । నిత్యగతం నిత్యమ్ అనిత్యగతమనిత్యమ్ ॥ ౫॥

దీపికా

పాకజమితి । పాకస్తేజః సంయోగః । తేన పూర్వరూపం నశ్యతి
 రూపాన్తరముత్పద్యత ఇత్యర్థః । తత్ర పరమాణుషేష పాకో న ద్వయణుకాదౌ ।
 ఆమనిక్షిప్తే ఘటే పరమాణుషు రూపాన్తరోత్పత్తౌ శ్యామఘటనాశే
 పునద్వర్షణుకాదిక్రమేణ రక్షఘటోత్పత్తిః । తత్ర పరమాణువః
 సమవాయికారణమ్ । తేజః సంయోగోఽసమవాయికారణమ్ । అదృష్టాదికం
 నిమిత్తకారణమ్ । ద్వయణుకాదిరూపే కారణరూపసమవాయికారణమితి పీలుపాకవాదినో
 వైశేషికాః । పూర్వఘటస్య నాశం వినైవ అవయవిని అవయవేషు చ
 పరమాణుపర్యవేషు యుగపద్రూపాన్తరోత్పత్తిరితి పితరపాకవాదినో వైయాయికాః ।

అత ఏవ పార్థివపరమాణురూపాదికమనిత్యమనిత్యర్థః । అన్యత్ర
 జలాదావిత్యర్థః । నిత్యగతమితి । పరమాణుగతమిత్యర్థః । అనిత్యగతమితి ।
 ద్వయణుకాదిగతభిత్వర్థః । రూపాదిచతుష్టయమ్ ఉద్భూతం ప్రత్యక్షమ్ ।
 అనుద్భూతమప్రత్యక్షమ్ । ఉద్భూతత్వం ప్రత్యక్షత్వప్రయోజకో ధర్మః ।
 తదభావోఽనుద్భూతత్వమ్ ।

ఏకత్వాదివ్యవహారహేతుః సంఖ్యా । సా నవద్రవ్యవృత్తిః
 ఏకత్వాదిపరార్థపర్యవై । ఏకత్వం నిత్యమనిత్యం చ । నిత్యగతం నిత్యమ్ ।
 అనిత్యగతమనిత్యమ్ । ద్విత్వాదికం తు సర్వత్రాఽనిత్యమేవ ॥ ౬ ॥

దీపికా

సంఖ్యా లక్షయతి । ఏకేతి ।

మానవ్యవహారాసాధారణకారణం పరిమాణమ్ । నవద్రవ్యవృత్తిః । తచ్చుర్విధమ్ ।
 అణు మహత్ దీర్ఘం హృఅస్వం చేతి ॥ ౭ ॥

దీపికా

పరిమాణం లక్షయతి । మానేతి । పరిమాణం విభజితే । తచ్చేతి । భావప్రధానో
 నిర్దేశః । అణుత్వం, మహత్త్వం, దీర్ఘత్వం, హ్రస్వత్వం చేత్యర్థః ।

పుథగ్వ్యవహారాసాధారణకారణం పుథకవ్యత్వమ్ । సర్వద్రవ్యవృత్తిః ॥ ౮ ॥

దీపికా

సంయుక్తవ్యవహారహేతుః సంయోగః । సర్వద్రవ్యవృత్తిః ॥ ౯ ॥

దీపికా

సంయోగం లక్షయతి । సంయుక్తేతి । ఇమౌ సంయుక్తౌ ఇతి

వ్యవహారహేతురిత్యర్థః । సంఖ్యాదిలక్షణే సర్వత్ర

దిక్కాలాదావతివ్యప్తివారణాయ అసాధారణేతి విశేషణీయమ్ । సంయోగో ద్వివిధః

కర్మజః సంయోగజచ్ఛేతి । ఆద్యో హస్తక్రియయా హస్తపుస్తకసంయోగః । ద్వితీయో

హస్తపుస్తకసంయోగాత్కాయపుస్తకసంయోగః । అవ్యాప్యవృత్తిః సంయోగః ।

స్వాత్మ్యంతాభావసమానాధికరణత్వమవ్యాప్యవృత్తిత్వమ్ ।

సంయోగనాశకో గుణో విభాగః । సర్వద్రవ్యవృత్తిః ॥ ౧౦ ॥

దీపికా

విభాగం లక్షయతి । సంయోగేతి । కాలాదావతివ్యాప్తివారణాయ గుణ ఇతి ।

రూపాదావతివ్యాప్తివారణాయ సంయోగనాశక ఇతి । విభాగోఽపి ద్వివిధః కర్మజో

విభాగజశ్చేతి । ఆద్యో హస్తపుస్తకవిభాగః । ద్వితీయో
హస్తపుస్తకవిభాగాత్కాయపుస్తకవిభాగః ।

పరాపరవ్యవహారాసాధారణకారణే పరత్వాపరత్వే । పృథివ్యాదిచతుష్టయ
మనోవృత్తినీ । తే ద్వీవిధే దిక్కృతే కాలకృతే చ । దూరస్థే దిక్కృతం
పరత్వమ్ । సమీపస్థే దిక్కృతమపరత్వమ్ । జ్యేష్ఠే కాలకృతం పరత్వమ్ ।
కనిష్ఠే కాలకృతమపరత్వమ్ ॥ ౧౧ ॥

దీపికా

పరత్వాపరత్వయోర్లక్షణమాహ । పరాపరేతి । పరవ్యవహారాసాధారణకారణం
పరత్వమ్ । అపరవ్యవహారాసాధారణకారణమపరత్వమ్ ఇత్యర్థః । తే విభజతే ।
తే ద్వీవిధే ఇతి । దిక్కృతయోరూదాహరణమాహ । దూరస్థ ఇతి । కాలకృతే
ఉదాహరతి । జ్యేష్ఠ ఇతి ।

ఆద్యపతనాసమవాయికారణం గురూత్వమ్ । పృథివీజలవృత్తి ॥ ౧౨ ॥

దీపికా

గురూత్వం లక్షయతి । ఆద్యేతి । ద్వితీయాదిపతనస్య
వేగాసమవాయికారణత్వద్వేగేఽతివ్యాప్తివారణాయ ఆద్యేతి ।

ఆద్యస్యన్దనాసమవాయికారణం ద్రవత్వమ్ । పృథివ్యప్తేజోవృత్తి । తద్ద్వీవిధం
సాంసిద్ధికం నైమిత్తికం చ । సాంసిద్ధికం జలే । నైమిత్తికం
పృథివీతేజసోః । పృథివ్యాం ఘృతాదావగ్ని సంయోగజం ద్రవత్వమ్ । తేజసి
సువర్ణాదౌ ॥ ౧౩ ॥

దీపికా

ద్రవత్వం లక్షయతి । ఆద్యేతి । స్యన్దనం ప్రసవణమ్ । తేజఃసంయోగజం
నైమిత్తికమ్ । తద్ద్భిన్నం సాంసిద్ధికమ్ । పృథివ్యాం నైమిత్తికముదాహరతి ।
ఘృతాదావతి । తేజసి తదాహ । సువర్ణాదావతి ।

చూర్ణాదిపిణ్డీభావహేతుర్గుణః స్నేహః । జలమాత్రవృత్తిః ॥ ౧౪ ॥

దీపికా

స్నేహం లక్షయతి । చూర్ణేతి । కాలాదావతివ్యాప్తివారణాయ గుణపదమ్ ।
రూపాదావతివ్యాప్తివారణాయ పిణ్డీభావేతి ।

శ్రోత్రగ్రాహ్యో గుణః శబ్దః, ఆకాశమాత్రవృత్తిః । స ద్వీవిధః,
ధ్వన్యాత్మకః వర్ణాత్మకశ్చ । తత్ర ధ్వన్యాత్మకః భేర్యాదౌ । వర్ణాత్మకః

సంస్కృతభాషాదిరూపః ॥ ౧౫ ॥

శబ్దం లక్షయతి | శ్రోత్రేతి | శబ్దత్వేతివ్యాప్తివారణాయ గుణపదమ్ |
 రూపాదావతివ్యాప్తివారణాయ శ్రోత్రేతి | శబ్దాస్త్రివిధః సంయోగజః,
 విభాగజః, శబ్దజశ్చేతి | తత్ర ఆద్యో భేరీదణ్డసంయోగజన్యః |
 ద్వివీచితీయో వంశే పాటయమానే దశద్వయవిభాగజన్యశ్చటాశబ్దః |
 భేర్యాదిదేశమారభ్య శ్రోత్రదేశపర్యంతం ద్వివీచితీయాదిశబ్దాః శబ్దజాః |

సర్వేవ్యవహారహేతుర్గుణో బుద్ధిరానమ్ | సా ద్వివిధా స్మృతిరనుభవశ్చ ॥ ౧౬ ॥

దీపికా

బుద్ధిర్లక్షణమాహ | సర్వవ్యవహారేతి | కాలాదావతివ్యాప్తివారణాయ గుణ ఇతి |
 రూపాదావతివ్యాప్తివారణాయ సర్వవ్యవహార ఇతి | జ్ఞానామిత్యనువ్యవసాయగమ్యం
 జ్ఞానమేవ లక్షణమితి భావః | బుద్ధిం విభజతే | నేతి |

సంస్కారమాత్రజన్యం జ్ఞానం స్మృతిః ॥ ౧౭ ॥

దీపికా

స్మృతేర్లక్షణమాః | సంస్కారేతి | భావనాఖ్యః సంస్కారః |
 సంస్కారధ్వంసేతివ్యాప్తివారణాయ జ్ఞానమితి |
 ఘటాదిప్రత్యక్షేతివ్యాప్తివారణాయ సంస్కారజన్యమితి | ప్రత్యభిజ్ఞాయామ్
 అతివ్యాప్తివారణాయ మాత్రపదమ్ |

తద్భిన్నం జ్ఞానమనుభవః | స ద్వివిధః, యథార్థోఽయథార్థశ్చ ॥ ౧౮ ॥

దీపికా

అనుభవం లక్షయతి | తద్భిన్నమితి | స్మృతిభిన్నం జ్ఞానమనుభవ
 ఇత్యర్థః | అనుభవం విభజతే | స ద్వివిధ ఇతి |

తద్వతి తత్ప్రకారకోఽనుభవో యథార్థః | యథా రజతే ఇదం రజతమితి
 జ్ఞానమ్ | సైవ ప్రమేత్యుచ్యతే ॥ ౧౯ ॥

దీపికా

యథార్థానుభవస్య లక్షణమాహ | తద్వతీతి | నను ఘటే ఘటత్వమ్ ఇతి
 ప్రమాయామవ్యాప్తిః, ఘటత్వే ఘటాభావాదితి చేత్ న, యత్ర
 యత్సంబద్ధోఽస్తి తత్ర తత్సంబద్ధానుభవః ఇత్యర్థార్థార్థటత్వే
 ఘటసంబద్ధోఽస్తి నావ్యాప్తిః | సైవేతి | యథార్థానుభవ ఏవ శాస్త్రే

ప్రమేత్యుచ్యత ఇత్యర్థః ।

తదభావవతి తత్ప్రకారకోఽనుభవోఽయథార్థః । యథా
శుక్తావిదంరజతమితి జ్ఞానమ్ । సైవ అప్రమా ఇత్యుచ్యతే ॥ ౨౦॥

దీపికా

అయథార్థానుభవం లక్షయతి । తదభావవతీతి । నన్విదం సంయోగీతి
ప్రమాయామతివ్యాప్తిరితి చేత్ న । యదవచ్ఛేదేన
యత్సంబంధాభావస్తదవచ్ఛేదేన తత్సంబంధజ్ఞానస్య వివిక్షితత్వాత్ ।
సంయోగాభావావచ్ఛేదేన సంయోగజ్ఞానస్య భ్రమత్వాత్సంయోగావచ్ఛేదేన
సంయోగసంబంధస్య సత్త్వాన్నాతివ్యాప్తిః ।

యథార్థానుభవః చతుర్విధః ప్రత్యక్షానుమిత్యుపమితిశబ్దాభేదాత్ ॥ ౨౧॥

దీపికా

యథార్థానుభవం విభజతే । యథార్థేతి ।

తత్ కరణమపి చతుర్విధం ప్రత్యక్షానుమానోపశబ్ద భేదాత్ ॥ ౨౨॥

దీపికా

ప్రసక్తాత్ప్రమాకరణం విభజతే । తత్కరణమపీతి । ప్రమాకరణమిత్యర్థః ।
ప్రమాకరణం ప్రమాణమితి ప్రమాణసామాన్యలక్షణమ్ ।

అసాధరణం కారణం కరణమ్ ॥ ౨౩॥

దీపికా

కరణలక్షణమాహ । అసాధారణేతి । దిక్కాలాదావతివ్యాప్తివారణాయ అసాధారణేతి ।

కార్యనియతపూర్వవృత్తి కారణమ్ ॥ ౨౪॥

దీపికా

కారణలక్షణమాహ । కార్యేతి । పూర్వవృత్తి కారణమిత్యుక్తే
రాసభాదావతివ్యాప్తిః స్వాదతో నియతేతి । తావన్మాత్రే కృతే
కార్యేఽతివ్యాప్తిరతః పూర్వవృత్తితి । నను తస్తురూపమపి పటం ప్రతి కారణం
స్వాదతి చేత్ న, అనన్యథాసిద్ధత్వే సతీతి విశేషణాత్ ।

అనన్యథాసిద్ధత్వమన్యథాసిద్ధిరహితత్వమ్ । అన్యథాసిద్ధిః త్రివిధా -

యేన సహాప యస్య యం ప్రతి పూర్వవృత్తిత్వమవగమ్యతే తం ప్రతి తేన

తదన్యథాసిద్ధమ్ । యథా తస్తునాం తస్తురూపం తస్తుత్వం చ పటం ప్రతి । తం

ప్రతి తదన్యథాసిద్ధమ్ | యథా శబ్దం ప్రతి పూర్వవృత్తిష్టి జ్ఞాత ఏవ
 పటం ప్రత్యాకాశస్య | అన్యత్ర క్షప్తనియతపూర్వవతిర్న ఏవ కార్యసంభవే
 తత్సహభూతమన్యథాసిద్ధమ్ | యథా పాకజస్థలే గంధం ప్రతి
 రూపప్రాగభావస్య | ఏవఞ్చ అనన్యథాసిద్ధనియతపూర్వవృత్తిత్వం
 కారణత్వమ్ |

కార్యం ప్రాగభావప్రతియోగి || ౨౫ ||

దీపికా

కార్యలక్షణమాహ | కార్యమితి |

కారణం త్రివిధమ్ - సమవాయ్యసమవాయినిమిత్తభేదాత్ || ౨౬ ||

యత్ సమవేతం కార్యం ఉత్పద్యతే తత్ సమవాయికారణమ్ |

యథా తంతవః పటస్య, పటశ్చ స్వగతరూపాదేః || ౨౭ ||

దీపికా

కారణం ఏభజతే | కారణమితి | సమవాయికారణస్య లక్షణమాహ —

యత్సమవేతమితి | యస్మిన్ సమవేతమిత్యర్థః | అసమవాయికారణం లక్షయతి

— కార్యణేతి | కార్యేణేత్యేతదుదాహరతి — తన్తుసంయోగ ఇతి |

కార్యేణ కారణేన వా సహ ఏకస్మిన్నర్థే సమవేతత్వే సతి యత్కారణం

తదసమవాయికారణమ్ |

యథా తంతుసంయోగః పటస్య, తన్తురూపం పటరూపస్య || ౨౮ ||

దీపికా

కార్యేణ పటేన సహ ఏకస్మిన్స్తవౌ సమవేతత్వాత్తన్తుసంయోగః

పటస్యాసమవాయికారణమియర్థః | కారణేనేత్యేతదుదాహరతి —

తన్తురూపమితి | కారణేన పటేన సహ ఏకస్మిన్స్తవౌ సమవేతత్వాత్ |

తదుభయభిన్నం కారణం నిమిత్తకారణమ్ |

యథా తురీవేమాదికం పటస్య || ౨౯ ||

దీపికా

తన్తురూపం పటరూపస్యాసమవాయికారణమిత్యర్థః | నిమిత్తకారణం లక్షయతి

— తదుభయేతి | సమవాయ్యసమవాయిభిన్నకారణం నిమిత్తకారణమిత్యర్థః |

తదేతత్త్రివిధకారణమధ్యే యదసాధారణం కారణం తదేవ కరణమ్ || ౩౦ ||

దీపికా

కరణలక్షణముపసంహరతి — తదేతదితి ।

అథ చతుర్థోఽధ్యాయ ।

తత్ర ప్రత్యక్షజ్ఞానకరణం ప్రత్యక్షమ్ ॥ ౩౧॥

దీపికా

ప్రత్యక్షలక్షణమాహ — తత్రేతి । ప్రమాణచతుష్టయమధ్యే
ఇత్యర్థః ।

ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షణస్యం జ్ఞానం ప్రత్యక్షమ్ । తద్ద్వివిధం నిర్వికల్పకం
సవికల్పకం చేతి । తత్ర నిష్ప్రకారకం జ్ఞానం నిర్వికల్పకం యథేదం
కించీత్ । సప్రకారకం జ్ఞానం సవికల్పకం యథా ఉత్తోఽయం,
బ్రాహ్మణోఽయం, శ్యామోఽయం, పాచకోఽయమితి ॥ ౩౨॥

దీపికా

ప్రత్యక్షజ్ఞానస్య లక్షణమాహ — ఇన్ద్రియేతి । ఇన్ద్రియం
చక్షురాదికమ్, అర్థో ఘటాదిః, తయోః సంనికర్షః సంయోగాదిః,
తజ్జన్యం జ్ఞానమిత్యర్థః । తద్ద్విభజితే తద్ద్వివిధమితి । నిర్వికల్పస్య
లక్షణమాహ — నిష్ప్రకారకమితి ।
విశేషణవిశేష్యసంబంధానవగాహి జ్ఞానమిత్యర్థః । నను నిర్వికల్పకే
కిం ప్రమాణమితి చేత్ న, గౌరీతి విశిష్టజ్ఞానం
విశేషణజ్ఞానజన్యం, విశిష్టజ్ఞానత్వాత్, దణ్డీతి జ్ఞానవత్
ఇత్యనుమానస్య ప్రమాణత్వాత్ । విశేషణజ్ఞానస్యాపి
సవికల్పకత్వేనవస్థాప్రసక్తాన్నిర్వికల్పకసీద్ధిః । సవికల్పకం
లక్షయతి । సప్రకారకమితి । నామజాత్యాదివిశేష్యవిశేషణసంబంధానవగాహి
జ్ఞానమిత్యర్థః । సవికల్పకముదాహరతి । యథేతి ।
ప్రత్యక్షజ్ఞానహేతున్ద్రియార్థసంనికర్షః షడ్విధః । సన్యోగః,
సంయుక్తసమవాయః, సంయుక్తసమవేతసమవాయః, సమవాయః,
సమవేతసమవాయః, విశేషణవిశేష్యభావశ్చేతి ॥ ౩౩॥

దీపికా

ఇన్ద్రియార్థసంనికర్షం విభజితే । ప్రత్యక్షేతి ।

చక్షుషా ఘటప్రత్యక్షజననే సంయోగః సన్నికర్షః || ౩౪ ||

దీపికా

సంయోగసంనికర్షముదాహరతి | చక్షుషేతి | ద్రవ్యప్రత్యక్షే సర్వత్ర
సంయోగః సంనికర్షః | ఆత్మా మనసా సంయుజ్యతే, మన ఇన్ద్రియేణ,
ఇన్ద్రియమర్థేన, తతః ప్రత్యక్షజ్ఞానముత్పద్యతే ఇత్యర్థః |

ఘటరూపప్రత్యక్షజననే సంయుక్త సమవాయః సంనికర్షః |
చక్షుః సంయుక్తే ఘటే రూపస్య సమవాయాత్ || ౩౫ ||

దీపికా

సంయుక్తసమవాయముదాహరతి | ఘటరూపేతి | తత్ర యుక్తిమాహ | చక్షుఃసంయుక్త
ఇతి |

రూపత్వసామాన్యప్రత్యక్షే సంయుక్తసమవేతసమవాయః సన్నికర్షః |
చక్షుః సంయుక్తే ఘటే రూపం సమవేతం, తత్ర రూపత్వస్య సమవాయాత్ || ౩౬ ||

దీపికా

సంయుక్తసమవేతసమవాయముదాహరతి | రూపత్వేతి |

శ్రోత్రేణ శబ్దసాక్షాత్కారే సమవాయః సన్నికర్షః కర్ణవివరవర్త్యాకాశస్య
శ్రోత్రత్వాత్ శబ్దస్యాకాశగుణత్వాత్ గుణగుణీనోశ్చ సమవాయాత్ || ౩౭ ||

దీపికా

సమవాయముదాహరతి | శ్రోత్రేణేతి | తదుపపాదయతి | కర్ణేతి | నను

దూర్ణశబ్దస్య కథం శ్రోత్రసమ్మన్త ఇతి చేత్ న,

వీచీతరక్తన్యాయేన వా శబ్దాన్తరోత్పత్తికమేణ శ్రోత్రదేశే జాతస్య

శ్రోత్రేణ సంబన్ధాత్ప్రత్యక్షసంభవః |

శబ్దత్వసాక్షాత్కారే సమవేతసమవాయః సన్నికర్షః శ్రోత్రసమవేతే శబ్దే
శబ్దత్వస్య సమవాయాత్ || ౩౮ ||

దీపికా

సమవేతసమవాయముదాహరతి | శబ్దత్వేతి |

అభావప్రత్యక్షే విశేషణవిశేష్యభావః సన్నికర్షః,

ఘటాభావవద్భూతలమిత్యత్ర చక్షుః సంయుక్తే భూతలే ఘటాభావస్య

విశేషణత్వాత్ || ౩౯ ||

దీపికా

విశేషణవిశేష్యాభావముదాహరణి | అభావేతి | తదుపపాదయతి |
 ఘటాభావవదితి | భూతలే ఘటో నాస్తీత్యత్ర అభావస్య విశేష్యత్వం
 ద్రష్టవ్యమ్ | ఏతేన అనుపలభ్యేః ప్రమాణాన్తరత్వం నిరస్తమ్ | యద్యత్ర
 ఘటోఽభవిష్యత్తర్కి భూతలమివాద్రక్ష్యత, దర్శనాభావాన్నాస్తీతి
 తర్కితప్రతియోగిసత్వవిరోధ్యనుపలభిసహకృతేన్ద్రియేణైవ
 అభావజ్ఞానోత్పత్తౌ అనుపలభ్యేః ప్రమాణాన్తరత్వాసంభవాత్ |
 అధికరణజ్ఞానార్థమపేక్షణీయేన్ద్రియస్యైవ కరణతోపపత్తావనుపలభ్యేః
 కరణత్వయోగాత్ | విశేషణవిశేష్యాభావో విశేషణవిశేష్యస్వరూపమేవ,
 నాతిరిక్తః సంబంధః | ప్రత్యక్షజ్ఞానముపసంహరస్తస్య కరణమాహ |
 ఏవమితి |

ఏవం సన్నికర్షషట్కజన్యం జ్ఞానం ప్రత్యక్షం, తత్కరణమిన్ద్రియమ్,
 తస్మాదిన్ద్రియం ప్రత్యక్షప్రమాణమితి సిద్ధమ్ || ౪౦||

దీపికా

అసాధారణకారణత్వాదిన్ద్రియం ప్రత్యక్షజ్ఞానకరణమిత్యర్థః |
 ప్రత్యక్షప్రమాణముపసంహరతి |

అథ పంచమోఽధ్యాయ |

అనుమితకరణమనుమానమ్ || ౧||

దీపికా

అనుమానం లక్షయతి — అనుమితకరణమితి |

పరామర్శజన్యం జ్ఞానమనుమితిః || ౨||

దీపికా

అనుమితిం లక్షయతి — పరామర్శేతి | నను
 సంశయోత్తరప్రత్యక్షేఽతివ్యాప్తిః స్థాణుపురూషసంశయానన్తరం
 పురూషత్వవ్యాప్యకరాదిమానయమ్ ఇతి పరామర్శే సతి పురూష ఏవ ఇతి
 ప్రత్యక్షజననాత్ | న చ తత్రానుమితిరేవేతి వాచ్యమ్ | పురూషం సాక్షాత్కరోమి
 ఇత్యనువ్యవసాయవిరోధాదితి చేత్ న,
 పక్షతాసహకృతపరామర్శజన్యత్వస్య వివిక్షిత్యాత్ |

సిషాధయిషావిరహవిశిష్టసిద్ధయభావః పక్షతా ।
 సాధ్యసిద్ధిరనుమితిప్రతిబన్ధికా । సిద్ధిసత్త్వేఽపి అనుమియుయామ్
 ఇతిచ్ఛాయామనుమితిదర్శనాత్ । సిషాధయిషోత్తేజికా ।
 తతోఽప్రత్యేకకాభావవిశిష్టమణ్యభావస్య
 దాహకారణత్వవత్సిషాధయిషావిరహవిశిష్టసిద్ధయభావస్యాప్యనుమితికారణత్వమ్ ।

వ్యాప్తివిశిష్టపక్షధర్మతాజ్ఞానం పరామర్శః । యథా
 వహ్నివ్యాప్యధూమవనయం పర్వత ఇతి జ్ఞానం పరామర్శః । తజ్జన్యం పర్వతో
 వహ్నిమానితి జ్ఞానమనుమితిః ॥ ౩॥

దీపికా

పరామర్శం లక్షయతి — వ్యాప్తితి । వ్యాప్తివిషయకం
 యత్పక్షధర్మతాజ్ఞానం స పరామర్శ ఇత్యర్థః । పరామర్శమభినీయ
 దర్శయతి — యథేతి । అనుమితిమభినీయ దర్శయతి —
 తజ్జన్యమితి । పరామర్శజన్యమిత్యర్థః । వ్యాప్తిలక్షణమాహ —
 యత్రేతి ।

యత్ర యత్ర ధూమస్తత్ర తత్రాగ్నిరితి సాహచర్యనియమో వ్యాప్తిః ॥ ౪॥

దీపికా

యత్ర ధూమస్తత్రాగ్నిః ఇతి వ్యాప్తేరభినయః । సాహచర్యనియమః ఇతి లక్షణమ్ ।
 సాహచర్యం సామానాధికరణ్యం, తస్య నియమః ।
 హేతుసమానాధికరణాత్వంతాభావాప్రతియోగిసాధ్యసామానాధికరణ్యం
 వ్యాప్తిరిత్యర్థః ।

వ్యాప్యస్య పర్వతాదివృత్తిత్వం పక్షధర్మతా ॥ ౫॥

దీపికా

పక్షధర్మతారూపమాహ — వ్యాప్యస్యేతి ।

అనుమానం ద్వివిధం - స్వార్థం పరార్థం చ ॥ ౬॥

తత్ర స్వార్థం స్వానుమితిహేతుః, తథాహి, స్వయమేవ భూయోదర్శనేన
 యత్ర యత్ర ధూమస్తత్ర తత్రాగ్నిరితి మహానసాదౌ వ్యాప్తిం గృహీత్వా
 పర్వతసమీపం గతః, తద్గతే చాగ్నౌ సన్నిహానః పర్వతే ధూమం పశ్యన్
 వ్యాప్తిం స్మరతి యత్ర యత్ర ధూమస్తత్ర తత్రాగ్నిః ఇతి । తదన్తరం
 వహ్నివ్యాప్యధూమవనయం పర్వత ఇతి జ్ఞానముత్పద్యతే, అయమేవ

లిజ్జపరామర్శ ఇత్యువ్యతే । తస్మాత్ పర్వతో వహ్నిమానితి జ్ఞానమనుమితిః
ఉత్పద్యతే । తదేతత్ స్వార్థానుమానమ్ ॥ ౭॥

దీపికా

అనుమానం విభజితే ——— అనుమానమితి । స్వార్థానుమానం దర్శయతి
స్వయమేవేతి । నను పార్థివత్వలోహలేఖ్యత్వాదౌ శతశః
సహచారదర్శనేఽపి వక్రమణౌ వ్యభిచారోపలభ్యేర్భూయోదర్శనేన కథం
వ్యాప్తిగ్రహ ఇతి చేత్ న । వ్యభిచారజ్ఞానవిరహసహకృతసహచారజ్ఞానస్య
వ్యాప్తిగ్రాహకత్వాత్ । వ్యభిచారజ్ఞానం నిశ్చయః శక్త్యా చ । తద్విరహః
క్వచిత్కర్త, క్వచిత్స్వతః సిద్ధ ఏవ । ధూమాగ్నోర్వ్యార్థ్యాప్తిగ్రహే
కార్యకారణభావభిజ్ఞప్రసక్తలక్షణస్తర్కో వ్యభిచారశక్త్యానివర్తకః ।
నను సకలవహ్నిధూమయోరసన్నికర్షాత్కథం వ్యాప్తిగ్రహ ఇతి చేత్ న ।
వహ్నిత్వధూమత్వరూపసామాన్యప్రత్యాసత్త్యాసకలవహ్నిధూమజ్ఞానసంభవాత్ ।
తస్మాదితి । లిజ్జపరామర్శాదిత్యర్థః ।

యత్తు స్వయం ధూమాదగ్నిమనుమాయ పరంప్రతిబోధయితుం పశ్చావయవ వాక్యం
ప్రయుజ్యతే తత్ పరార్థానుమానమ్ । యథా పర్వతో వహ్నిమాన్, ధూమత్వాత్ ,
యో యో ధూమవాన్ స వహ్నిమాన్ యథా మహానసః, తథా చాయం,
తస్మాత్తథేతి । అనేన ప్రతిపాదితాత్ లిజ్జాత్ పరోఽప్యగ్నిం ప్రతిపద్యతే ।

దీపికా

పరార్థానుమానమాహ ——— యత్ప్రతితి । యచ్ఛబ్దస్య ‘
తత్పరార్థానుమానమ్’ ఇతి తచ్ఛబ్దేనాన్వయః ।
పశ్చావయవవాక్యముదాహరతి — యథేతి ।

ప్రతిజ్ఞా - హేతు - ఉదాహరణ - ఉపనయ - నిగమనాని
పశ్చావయవాః । పర్వతో వహ్నిమానితి ప్రతిజ్ఞా । ధూమవత్వాత్ ఇతి హేతుః । యో
యో
ధూమవాన్ స వహ్నిమాన్ యథా మహానస ఇత్యుదాహరణమ్ । తథా చ అయమితి
ఉపనయః । తస్మాత్తథేతి నిగమనమ్ ॥ ౯॥

దీపికా

అవయవస్వరూపమాహ ——— ప్రతిజ్ఞేతి ॥ ఉదాహృత్యావేశ్య
ప్రతిజ్ఞాదివిభాగమాహ ——— పర్వతో వహ్నిమానితి ॥ సాధ్యవత్తయా
పక్షవచనం ప్రతిజ్ఞా । పశ్చామ్నస్తం లిజ్జప్రతిపాదకం హేతుః ।

వ్యాప్తిప్రతిపాదకం ఉదాహరణమ్ | వ్యాప్తివిశిష్టలిజ్జప్రతిపాదకం
వచనముపనయః | హేతుసాధ్యవత్తయా పక్షప్రతిపాదకం వచనం నిగమనమ్ |
అబాధితత్వాదికం నిగమనప్రయోజనమ్ |

స్వార్థానుమితిపరార్థానుమితోఽః లిజ్జపరామర్శ ఏవ కరణమ్ | తస్మాత్
లిజ్జపరామర్శోఽనుమానమ్ || ౧౦||

దీపికా

అనుమితికరణమాహ — స్వార్థేతి | నను
వ్యాప్తిస్మృతిపక్షధర్మతాజ్ఞానాభ్యామేవ అనుమితిసంభవే
విశిష్టపరామర్శః కిమర్థమగ్గీకర్తవ్య ఇతి చేత్ న, ‘
వహ్నివ్యాప్యవానయమ్’ ఇతి శాబ్దపరామర్శస్థలే
పరామర్శస్యావశ్యకతయా లాఘవేన సర్వత్ర పరామర్శస్యైవ కారణత్వాత్ |
లిజ్జం న కరణమ్, అతీతాదౌ వ్యభిచారాత్ | “వ్యాపారవత్స్వకారణం
కరణమ్” ఇతి మతే పరామర్శద్వారా వ్యాప్తిజ్ఞానం కరణమ్ | తజ్జన్యత్యే
సతి తజ్జన్యజనకో వ్యాపారః | అనుమానముపసంహరతి - తస్మాదితి |
లిజ్జం త్రివిధమ్ | అన్వయవ్యతిరేకి, కేవలాన్వయి, కేవలవ్యతిరేకి
చేతి | అన్వయేన వ్యతిరేకేణ చ వ్యాప్తిమదన్వయవ్యతిరేకి | యథా వహ్నా
సాధ్యే ధూమవత్త్వమ్ | యత్ర ధూమస్తత్రాగ్నియర్థా మహానస ఇత్యన్వయవ్యాప్తిః |
యత్ర వహ్నిర్నాస్తి తత్ర ధూమోఽపి నాస్తి యథా మహాహృద ఇతి
వ్యాప్తిరేకవ్యాప్తిః || ౧౧||

దీపికా

లిజ్జం విభజతే — లిజ్జమితి || అన్వయవ్యతిరేకిణం లక్షయతి —
అన్వయేనేతి || హేతుసాధ్యయోర్వ్యాప్తిరన్వయవ్యాప్తిః,
తదభావయోర్వ్యాప్తిర్వ్యతిరేకవ్యాప్తిః |
అన్వయమాత్రవ్యాప్తికం కేవలాన్వయి | యథా ఘటః అభిధేయః ప్రమేయత్వాత్
పటవత్ | అత్ర ప్రమేయత్వాభిధేయత్వయోః వ్యతిరేకవ్యాప్తిర్నాస్తి సర్వస్యాపి
ప్రమేయత్వాత్ అభిధేయత్వాచ్చ || ౧౨||

దీపికా

కేవలాన్వయినో లక్షణమాహ — అన్వయేతి || కేవలాన్వయిసాధ్యకం
లిజ్జం కేవలాన్వయి | (వృత్తిమత్) అత్యన్తాభావాప్రతియోగిత్యం
కేవలాన్వయిత్యమ్ | ఈశ్వరప్రమావిషయత్వం సర్వపదాభిధేయత్వం చ

సర్వత్రాస్తీతి వ్యతిరేకాభావః ।

వ్యతిరేకమాత్రవ్యాప్తికం కేవలవ్యతిరేకి, యథా పృథివీతరేభ్యో
భిద్యతే గన్ధవత్వాత్ । యదితరేభ్యో న భిద్యతే న తద్గన్ధవత్ యథా
జలమ్ । న చేయం తథా । తస్మాన్న తథేతి । అత్ర యద్గన్ధవత్ తదితరభిన్నమ్
ఇత్యన్వయదృష్టాన్తో నాస్తి పృథివీమాత్రస్య పక్షత్వాత్ ॥ ౧౩॥

దీపికా

కేవలవ్యతిరేకిణో లక్షణమాహ — వ్యతిరేకేతి ।
తదుదాహరణి-యథేతి । నన్వితరభేదః ప్రసిద్ధో వా న వా । ఆద్యే యత్ర
ప్రసిద్ధస్తత్ర హేతుసత్త్వే అన్వయిత్వమ్, అసత్త్వే అసాధారణ్యమ్ । ద్వితీయే
సాధ్యజ్ఞానాభావాత్కథం తద్విశిష్టానుమితిః । విశేషణజ్ఞానాభావే
విశిష్టజ్ఞానానుదయాత్ప్రతియోగిజ్ఞానాభావాద్వయతిరేకవ్యాప్తిజ్ఞానమపి న
స్యాదితి చేత్ న । జలాదిత్రయోదశాన్యోన్యాభావానాం త్రయోదశను ప్రత్యేకం
ప్రసిద్ధానాం మేలనం పృథివ్యాం సాధ్యతే । తత్ర
త్రయోధత్వావచ్ఛిన్నభేదాత్మక -
సాధ్యస్యైకాధికరణవృత్తిత్వాభావాన్నాన్వయిత్వాసాధారణ్యే ।
ప్రత్యేకాధికరణప్రసిద్ధయా సాధ్యవిశిష్టానుమితిః వ్యతిరేకవ్యాప్తినిరూపణం
చేతి ।

సన్నిగ్ధసాధ్యవాన్ పక్షః । యతా ధూమవత్త్వే హేతౌ పర్వతః ॥ ౧౪॥

దీపికా

పక్షలక్షణమాహ — సన్నిగ్ధేతి ॥ నను
త్రవణాన్తరభావిమననస్థలే అవ్యాప్తిః । తత్ర వేదవాక్యైరాత్మనో
నిశ్చిత్వేన సన్దేహాభావాత్ । కింఞ్చ ప్రత్యక్షేఽపి వహ్నా
యత్రేచ్ఛయానుమితిస్తత్రావ్యాప్తిరితి చేత్ న, ఉక్తపక్షతాశ్రయత్వస్య
పక్షలక్షణత్వాత్ ।

నిశ్చితసాధ్యవాన్ సపక్షః, యథా తత్రైవ మహానసమ్ ॥ ౧౫॥

దీపికా

సపక్షలక్షణమాహ — నిశ్చితేతి ॥

నిశ్చితసాధ్యైభావవాన్ విపక్షః । యథా తత్రైవ మహాహ్రదః ॥ ౧౬॥

దీపికా

విపక్షలక్షణమాహ --- నిశ్చితేతి ॥

సవ్యభిచారవిరుద్ధసత్ప్రతిపక్షాసిద్ధబాధితాః పఞ్చ హేత్వాభాసాః ॥ ౧౭ ॥

దీపికా

ఏవం సద్ధేతున్నిరూప్య అసద్ధేతున్నిరూపయితుం విభజితే ---

సవ్యభిచారేతి ॥ అనుమితిప్రతిబంధకయథార్థజ్ఞానవిషయత్వం

హేత్వాభాసత్వమ్ ।

సవ్యభిచారః అనైకాన్తికః । స త్రివిధః

సాధారణాసాధారణానుపసంహారిభేదాత్ ॥ ౧౮ ॥

దీపికా

సవ్యభిచారం విభజితే --- స త్రివిధ ఇతి ॥

తత్ర సాధ్యాభావవదస్వృత్తిః సాధారణః అనైకాన్తికః, యథా పర్వతో

వహ్నిమాన్ ప్రమేయత్వాత్ ఇతి । ప్రమేయత్వస్య వహ్నయభావవతి హ్రదే

విద్యమానత్వాత్ ॥ ౧౯ ॥

దీపికా

సాధారణం లక్షయతి --- తత్రేతి ॥ ఉదాహరతి --- యథేతి ॥

సర్వసపక్షవిపక్షవ్యావృత్తః పక్షమాత్రవృత్తిః అసాధారణః । యథా

శబ్దో నిత్యః శబ్దత్వాత్ ఇతి । శబ్దత్వం హి సర్వేభ్యో

నిత్యేభ్యోఽనిత్యేభ్యశ్చ వ్యావృత్తం శబ్దమాత్రవృత్తిః ॥ ౨౦ ॥

దీపికా

అసాధారణం లక్షయతి --- సర్వేతి ॥

అన్వయవ్యతిరేకదృష్టాన్తరహితోఽనుపసంహారీ । యథా సర్వమనిత్యం

ప్రమేయత్వాదితి । అత్ర సర్వస్యాపి పక్షత్వాత్ దృష్టాన్తో నాస్తి ॥ ౨౧ ॥

దీపికా

అనుపసంహారిణో లక్షణమాహ --- అన్వయేతి ॥

సాధ్యాభావవ్యాప్తో హేతుర్విరుద్ధః । యథా శబ్దో నిత్యః కృతకత్వాదితి ।

కృతకత్వం హి నిత్యత్వాభావేనాఽనిత్యత్వేన వ్యాప్తమ్ ॥ ౨౨ ॥

దీపికా

విరుద్ధం లక్షయతి --- సాధ్యేతి ॥

యస్య సాధ్యాభావసాధకం హేత్వన్తరం విద్యతే స సత్ప్రతిపక్షః । యథా
శబ్దో నిత్యః శ్రావణత్వాత్ శబ్దత్వవత్ । శబ్దోఽనిత్యః కార్యత్వాత్ ఘటవత్ ॥ ౨౩॥

దీపికా

సత్ప్రతిపక్షం లక్షయతి — యస్యేతి ॥

అసిద్ధస్త్రివిధః — ఆశ్రయాసిద్ధః, స్వరూపాసిద్ధో
వ్యాప్యత్వాసిద్ధశ్చేతి ॥ ౨౪॥

దీపికా

అసిద్ధం విభజతే — అసిద్ధ ఇతి ॥

ఆశ్రయాసిద్ధో యథా గగనారవిన్దం సురభి అరవిన్దత్వాత్ సరోజారవిన్దత్ । అత్ర
గగనారవిన్దమాశ్రయః స చ నాస్త్వేవ ॥ ౨౫॥

దీపికా

ఆశ్రయాసిద్ధముదాహరతి — గగనేతి ॥

స్వరూపాసిద్ధో యథా శబ్దో గుణశ్చాక్షుషత్వాత్ । అత్ర చాక్షుషత్వం శబ్దం
నాస్తి శబ్దస్య శ్రావణత్వాత్ ॥ ౨౬॥

దీపికా

స్వరూపాసిద్ధముదాహరతి — యథేతి ॥

సోపాధికో హేతుః వ్యాప్యత్వాసిద్ధః । సాధ్యవ్యాపకత్వే సతి సాధనావ్యాపకత్వం
ఉపాధిః । సాధ్యసమానాధికరణాత్యంతాభావప్రతియోగిత్వం సాధ్యవ్యాపకత్వమ్ ।
సాధనవన్నిష్ఠాత్యంతాభావప్రతియోగిత్వం సాధనావ్యాపకత్వమ్ । పర్వతో
ధూమవాన్వహ్నిమత్వాదిత్యత్ర ఆర్ద్రేన్దనసంయోగ ఉపాధిః । తథాహి । యత్ర
ధూమస్తత్రార్ద్రేన్దనసంయోగ ఇతి సాధ్యవ్యాపకతా । యత్ర
వహ్నిస్తత్రార్ద్రేన్దనసంయోగో నాస్తి అయోగోలకే ఆర్ద్రేన్దనసంయోగాభావాదితి
సాధనావ్యాపకతా । ఏవం సాధ్యవ్యాపకత్వే సతి
సాధనావ్యాపకత్వాదార్ద్రేన్దనసంయోగ ఉపాధిః । సోపాధికత్వాత్ వహ్నిమత్త్వం
వ్యాప్యత్వాసిద్ధమ్ ॥ ౨౭॥

దీపికా

వ్యాప్యత్వాసిద్ధస్య లక్షణమాహ — సోపాధిక ఇతి ॥ ఉపాధేర్లక్షణమాహ
— సాధ్యేతి ॥ ఉపాదిశ్చతుర్విధః కేవలసాధ్యవ్యాపకః,

పక్షధర్మావచ్చిన్నసాధ్యవ్యాపకః,
 సాధనావచ్చిన్నసాధ్యవ్యాపకః,
 ఉదాసీనధర్మావచ్చిన్నసాధ్యవ్యాపకశ్చేతి | ఆద్యః ఆర్ద్రేన్ధనసంయోగః |
 ద్వితీయో యథా వాయుః ప్రత్యక్షః ప్రత్యక్షస్పర్శాశ్రయత్వాత్ ఇత్యత్ర
 బహిర్ద్యవ్యత్వావచ్చిన్నప్రత్యక్షత్వవ్యాపకముద్భూతరూపపత్త్వమ్ | తృతీయో
 యథా — ప్రాగభావో వినాశీ జన్యత్వాదిత్యత్ర
 జన్యత్వావచ్చిన్నానిత్యత్వవ్యాపకం భావత్వమ్ | చతుర్థో యథా —
 ప్రాగభావో వినాశీ ప్రమేయత్వాత్ ఇత్యత్ర జన్యత్వావచ్చిన్నానిత్యత్వవ్యాపకం
 భావత్వమ్ |

యస్య సాధ్యాభావః ప్రమాణాన్తరేణ నిశ్చితః స బాధితః | యథా
 వహ్నిరనుష్ఠో ద్రవ్యత్వాత్ జలవత్ | అత్రానుష్ఠత్వం సాధ్యం తదభావ ఉష్ణత్వం
 స్పర్శనప్రత్యక్షేణ గుహ్యోత ఇతి బాధితత్వమ్ || ౨౮ ||

దీపికా

బాధితస్య లక్షణమాహ — యస్యేతి || అత్ర బాధస్య
 గ్రాహ్యభావనిశ్చయత్వేన, సత్యప్రతిపక్షస్య విరోధిజ్ఞానసామగ్రీత్వేన
 సాక్షాదనుమితిప్రతిబంధకత్వమ్ | ఇతరేషాం తు పరామర్శప్రతిబంధకత్వమ్ |
 తత్రాపి సాధారణస్యావ్యభిచారాభావరూపతయా, విరూద్ధస్య
 సమానాధికరణ్యాభావతయా వ్యాప్యత్వాసిద్ధస్య విశిష్టవ్యాప్త్యభావతయా,
 అసాధారణనుపసంహారణోః వ్యాప్తిసంశయాధాయకత్వేన
 వ్యాప్తిజ్ఞానప్రతిబంధకత్వమ్, ఆశ్రయాసిద్ధిస్వరూపాసిద్ధయోః
 పక్షధర్మతాజ్ఞానప్రతిబంధకత్వమ్ | ఉపాధిస్తు వ్యభిచారజ్ఞానద్వారా
 వ్యాప్తిజ్ఞానప్రతిబంధకః | సిద్ధసాధనం తు పక్షతావిఘటకతయా
 ఆశ్రయాసిద్ధావస్తర్భవతీతి ప్రాశ్నః | నిగ్రహస్థానాన్తరమితి నవీనాః ||

అథ షష్ఠోఽధ్యాయః |

ఉపమితికరణముపమానమ్ | సంజ్ఞాసంజ్ఞసమ్బంధజ్ఞానముపమితిః | తత్కరణం
 సాదృశ్యజ్ఞానమ్ | అతిదేశవాక్యార్థస్మరణమవాన్తర వ్యాపారః | తథా హి
 కశ్చిద్గవయశబ్దార్థమజానన్ కుతిశ్చిత్ ఆరణ్యకపురుషార్థోసదృశో
 గవయ ఇతి శ్రుత్వా వనం గతో వాక్యార్థం స్మరన్ గోసదృశం పిఞ్ఠం
 పశ్యతి | తదన్తరమసౌ గవయశబ్దవాచ్య ఇత్యుపమితిరూత్పద్యతే || ౧ ||

దీపికా

ఉపమానం లక్షయతి — ఉపమితికరణమితి ॥

అథ సప్తమోఽధ్యాయః ।

ఆప్తవాక్యం శబ్దః । ఆప్తస్తు, యథార్థవక్తా । వాక్యం పదసమూహః । యథా
గామానయేతి । శక్తం పదమ్ । అస్మాత్పదాత్ అయమర్థో బోధవ్య ఇతీశ్వరసంకేతః
శక్తిః ॥ ౧॥

దీపికా

శబ్దం లక్షయతి — ఆప్తేతి ॥ ఆప్తం లక్షయతి — ఆప్తస్తితి ॥

వాక్యలక్షణమాహ — వాక్యమితి ॥ పదలక్షణమాహ — శక్తమితి ॥

అర్థస్మృత్యనుకూలపదపదార్థసంబంధః శక్తిః । సా చ పదార్థాంతరమితి
మీమాంసకాః । తన్నిరాసార్థమాహ — అస్మాదితి ॥ డిత్థాదీనామివ
ఘటాదీనామపి సంకేత ఏవ శక్తిః న తు పదార్థాంతరమిత్యర్థః । నను
గవాదిపదానాం జాతావేవ శక్తిః, విశేషణతయా జాతేః
ప్రథమముపస్థిత్వాత్ । వ్యక్తిలాభాస్తు ఆక్షేపాదితి కేచిత్ । తత్ న,
గామాన్యేత్యాదౌ వృద్ధవ్యవహారేణ సర్వత్రానయనాదేర్వ్యక్తావేవ
సంభవేన, జాతివిశిష్టవ్యక్తావేవ శక్తికల్పనాత్ । శక్తిగ్రహశ్చ
వృద్ధవ్యవహారేణ । వ్యుత్పత్తుర్భాలో 'గామానయ'
ఇత్యుత్తమవృద్ధవాక్యశ్రవణాంతరం మధ్యమవృద్ధస్య
ప్రవృత్తిముపలభ్య గవానయనం చ దృష్ట్వా
మధ్యమవృద్ధప్రవృత్తిజనకజ్ఞానస్యాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వాక్తజన్యత్వం
నిశ్చిత్య 'అశ్వమానయ గాం బధాన' ఇతి వాక్యాంతరే ఆవాపోద్వాపాభ్యాం
గోపదస్య గోత్వవిశిష్టే శక్తిః, అశ్వపదస్య అశ్వత్వవిశిష్టే
శక్తిరితి వ్యుత్పద్యతే । నను సర్వత్ర కార్యపరత్వాద్యయవహారస్య
కార్యపరవాక్య ఏవ వ్యుత్పత్తీన సిద్ధపర ఇతి చేత్ న । "కాశ్యాం
త్రిభువన్వికో భూపతిరాస్తే" ఇత్యాదౌ సిద్ధేఽపి వ్యవహారాత్, '
వికసితపద్మే మధుకరస్తిష్ఠతి" ఇత్యాదౌ
ప్రసిద్ధపదసమభివ్యవహారాత్సిద్ధేఽపి మధుకరాదివ్యుత్పత్తిదర్శనాచ్చ ।
లక్షణాపి శబ్దవృత్తిః । శక్యసంబంధో లక్షణా । గణ్ఠాయాం ఘోష

ఇత్యత్ర గణ్ఠాపదవాచ్యప్రవాహసంబంధాదేవ తీరోపస్థితా తీరేఽపి
 శక్తిర్న కల్ప్యతే | సైధవాదౌ లవణాశ్వయోః
 పరస్పరసంబంధాభావాన్నానాశక్తికల్పనమ్ | లక్షణా త్రివిధా —
 జహల్లక్షణా, అజహల్లక్షణా, జహదజల్లక్షణా చేతి | యత్ర
 వాచ్యార్థస్యాన్వయాభావః తత్ర జహల్లక్షణా | యథా మజ్ఞాః క్రోశస్తితి |
 యత్ర వాచ్యార్థస్యాన్వయః, తత్ర అజహదితి | యథా ఫత్రిణో
 గచ్ఛన్తితి | యత్ర వాచ్యైకదేశత్యాగేన ఏకదేశాన్వయః, తత్ర
 జహదజహదితి | యథా తత్త్వమసీతి | గౌణ్యపి లక్షణైవ
 లక్ష్యమాణగుణసంబంధస్వరూపా యథా అగ్నిర్మాణవక ఇతి | వ్యజ్ఞానాపి
 శక్తిలక్షణాస్తర్భూతా, శబ్దశక్తిమూలా అర్థశక్తిమూలా చ |
 అనుమానాదినా అన్యథాసిద్ధా | తాత్పర్యానుపపత్తిర్లక్షణాబీజమ్ |
 తత్ప్రీతీతీచ్ఛయోచ్ఛరితత్వం తాత్పర్యమ్ | తాత్పర్యజ్ఞానజ్ఞా
 వాక్యార్థజ్ఞానే హేతుః నానార్థానురోధాత్ | ప్రకరణాదికం తాత్పర్యగ్రాహకమ్ |
 ద్వారమిత్యాదౌ పిధేహీతి శబ్దాధ్యాహారః | నను
 అర్థజ్ఞానార్థత్వాచ్ఛబ్దస్యార్థమవిజ్ఞాయ
 శబ్దాధ్యాహారాసంభవాదర్థాధ్యాహార ఏవ యుక్త ఇతి చేత్ న |
 పదవిశేషజన్యపదార్థోపస్థితేః శాబ్దజ్ఞానే హేతుత్వాత్ | అన్యథా ‘
 ఘటః కర్మత్వమానయం కృతిః’ ఇత్యత్రాపి శాబ్దజ్ఞానప్రసక్తాత్ |
 పఙ్కజాదిపదేషు యోగరూఢిః | అవయవశక్తిర్వ్యగః | సముదాయశక్తి రూఢిః |
 నియతపద్మత్వాదిజ్ఞానార్థం సముదాయశక్తిః | అన్యథా కుముదేఽపి
 ప్రయోగప్రసక్తాత్ | “ఇతరాన్వితే శక్తిః” ఇతి ప్రాభాకరాః | అన్వయస్య
 వాక్యార్థతయా భానసమ్భవాదన్వయాంశేఽపి శక్తిర్న కల్పనీయా ఇతి
 గౌతమీయాః |

ఆకాంక్షా యోగ్యతా సంనిధిశ్చ వాక్యార్థజ్ఞానహేతుః పదస్య
 పదాంతరవ్యతిరేకప్రయుక్తాన్వయాననుభావకత్వమ్ ఆకాంక్షా | అర్థాబాధో
 యోగ్యతా | పదానామవిలంబేనోచ్ఛారణం సంనిధిః || ౨ ||

దీపికా

ఆకాంక్షేతి || ఆకాంక్షాదిజ్ఞానమిత్యర్థః | అన్యథా
 ఆకాంక్షాదిభ్రమాచ్ఛబ్దభ్రమో న స్యాత్ | ఆకాంక్షాం లక్షయతి —
 పదస్యేతి || యోగ్యతాలక్షణమాహ — అరేతి || సంనిధిలక్షణమాహ

— పదానామితి । అవిలమేచన పదార్థోపస్థితిః సంనిధిః । ఉచ్చారణం తు తదుపయోగితయోక్తమ్ ।

ఆకాంక్షాదిరహితం వాక్యప్రమాణమ్ । యథా గౌరవ్యః పురూషో హస్తీతి న ప్రమాణమాకాంక్షావిరహాత్ । అగ్నినా సింహోద్ధితి న ప్రమాణం యోగ్యతావిరహాత్ । ప్రహరే ప్రహరేఽసహోచ్చారితాని గామానయేత్యాదిపదాని న ప్రమాణం సాన్నిధ్యాభావాత్ ॥ ౩॥

దీపికా

గౌరవ్య ఇతి ॥ ఘటకర్మత్వమిత్యస్యనాకాంక్షోదాహరణం ద్రష్టవ్యమ్ । వాక్యం ద్వివిధమ్ । వైదికం లౌకికం చ । వైదికమీశ్వరోక్తత్వాత్సర్వమేవ ప్రమాణమ్ । లౌకికం త్యాప్తోక్తం ప్రమాణమ్ । అన్యదప్రమాణమ్ ॥ ౪॥

దీపికా

వాక్యం విభజతే — వాక్యమితి ॥ వైదికస్య విశేషమాహ —
 వైదికమీశ్వరోక్తత్వాదితి ॥ నను వేదస్యానాదిత్వాత్కథమీశ్వరోక్తత్వమితి చేత్
 న । “వేదః పౌరూషేయః వాక్యసమూహత్వాత్ భారతాదివత్” ఇత్యనుమానేన
 పౌరూషేయత్వసిద్ధేః । న చ స్మర్యమాణకర్తుకత్వముపాధిః,
 గౌతమాదిభిః శిష్యపరమృరయా వేదేఽపి సకర్తుకత్వస్మరణేన
 సాధనవ్యాపకత్వాత్ । “తస్మాత్తేపానాత్త్రయో వేదా అజాయంత” ఇతి
 శ్రుతేశ్చ । నను వర్ణా నిత్యాః, స ఏవాయం గకార ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞాబలాత్ ।
 తథా చ కథం వేదస్యానిత్యత్వమితి చేత్ న, “ఉత్పన్నో గకారో
 వినిష్ఠో గకార ’ ఇత్యాదిప్రతిత్యా వర్ణానామనిత్యత్వాత్, “సోఽయం
 గకార ’ ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞాయాః “సీయం దీపజ్వాలా ’
 ఇతివత్సాజాత్యావలమృనత్వాత్, వర్ణానాం
 నిత్యత్వేఽప్యానుపూర్వావిశిష్టవాక్యస్యానిత్యత్వాచ్చ । తస్మాదీశ్వరోక్తా వేదాః ।
 మన్వాదిస్మృతినామాచారాణాం చ వేదమూలకతయా ప్రమాణ్యమ్ ।
 స్మృతిమూలవాక్యానామిదాసీమనధ్యయనాత్తస్మూలభూతా కాచిచ్చారవోత్సన్నేతి
 కల్ప్యతే । నను పత్యమానవేదవాక్యోత్పాదనస్య కల్పయితుమశక్యతయా
 విప్రకీర్ణవాదస్యాయుక్తత్వాన్నిత్యానుమేయో వేదో మూలమితి చేత్ న, తథా సతి
 కదాపి వర్ణానామానుపూర్వీజ్ఞానాసంభవేన బోధకత్వాస/న్యవాత్ ।

వాక్యార్థజ్ఞానం శాబ్దజ్ఞానమ్ । తత్కరణం శబ్దః ॥ ౫॥

దీపికా

నను ఏతాని పదాని స్మారితార్థసంసర్గవన్ని ఆకాంక్షాదిమత్పదకదమ్బకత్వాత్
 మద్వాక్యవత్ ఇత్యనుమానాదేవ సంసర్గజ్ఞాసంభవాచ్ఛబ్దో న
 ప్రమాణాస్తరమితి చేన్న । అనుమిత్యపేక్షయా విలక్షణస్య శాబ్దజ్ఞానస్య
 “శాబ్దాత్పృత్యేమి” ఇత్యనువ్యవసాయంసాక్షికస్య సర్వసంమతత్వాత్ ।
 నన్వర్థాపత్తిరపి ప్రమాణాస్తరమస్తి “పీనో దేవదత్తో దివా న భుక్త్యై
 ’ ఇతి దృష్టే శ్రుతే వా పీనత్వాన్యథానుపపత్త్యా
 రాత్రిభోజనమర్థాపత్త్యా కల్పిత ఇతి చేన్న । “దేవదత్తో రాత్రౌ
 భుక్త్యై దివాఽభుజ్ఞానత్వే సతి పీనత్వాత్” ఇత్యనుమానేనైవ
 రాత్రిభోజనస్య సిద్ధత్వాత్ । శతే పశ్చాశదితి సమ్భవోఽప్యనుమానమేవ ।
 “ఇహ వదే యక్షస్థిప్తి” ఇత్స్యేతిహ్యమపి
 అజ్ఞాతప్లువక్తుకశబ్ద ఏవ । చేష్టాపి శబ్దానుమానద్వారా వ్యవహారహేతురితి
 న ప్రమాణాస్తరమ్ । తస్మాత్పృత్యజ్ఞానుమానోపమానశబ్దాశ్చత్వార్యేవ ప్రమాణాని ॥

అథ అప్రమోఽధ్యాయ । NaiyAyika theory on epistemology

జ్ఞానానాం తద్వతి తత్ప్రకారకత్వం స్వతోగ్రాహ్యం పరతో వేతి విచార్యతే ।
 తత్ర విప్రతిపత్తిః — జ్ఞానప్రామాణ్యం
 తదప్రామాణ్యాగ్రాహకయావజ్ఞానగ్రాహకసామగ్రీగ్రాహ్యం న వా ఇతి । అత్ర
 విధికోటిః స్వతస్త్వమ్ । నిషేధకోటిః పరతస్త్వమ్ । అనుమానాదిగ్రాహ్యత్వేన
 సిద్ధసాధనవారణాయ యావదితి ।” ఇదం జ్ఞానమప్రమా “ఇతి జ్ఞానేన
 ప్రామాణ్యగ్రహాద్యాధవారణాయ — అప్రామాణ్యాగ్రాహకేతి ॥

ఇదం జ్ఞానమప్రమా ఇత్యనువ్యవసాయనిష్ఠప్రామాణ్యగ్రాహకస్యాపి
 అప్రామాణ్యాగ్రాహకత్వాభావాత్స్వతస్త్వం న స్యాదతస్త్వదితి ।
 తస్మిన్ప్రామాణ్యప్రామాణ్యశ్రయేఽప్రామాణ్యాగ్రాహకేత్యర్థః । ఉదాహృతస్థలే
 వ్యవసాయప్రామాణ్యగ్రాహకస్యాప్యనువ్యవసాయే తద్గ్రాహకత్వాత్స్వతస్త్వసిద్ధిః ।
 నను స్వత ఏవ ప్రామాణ్యం గృహ్యతే, “ఘటమహం జానామి ’
 ఇత్యనువ్యవసాయేన ఘటఘటత్వయోరివ తత్సంబంధస్యాపి విషయాకరణాత్
 వ్యవసాయరూప ప్రత్యాసత్తేస్తుల్యత్వాత్ । పురోవర్తినీ ప్రకారసంబంధస్యైవ
 ప్రమాత్వపదార్థత్వాదితి చేత్ న । స్వతఃప్రామాణ్యగ్రహే “జలజ్ఞానం ప్రమా
 న వా” ఇత్యనభ్యాసదశాయాం ప్రమాత్వసంశయో న స్యాత్ । అనువ్యవసాయేన
 ప్రామాణ్య నిశ్చితత్వాత్ । తస్మాత్స్వతోగ్రాహ్యత్వాభావాత్పరతో గ్రాహ్యత్వమేవ ।

తథాహి । ప్రథమం జలజ్ఞానాంతరం ప్రవృత్తౌ సత్యాం జలలాభే సతి
 పూర్వోత్పన్నం జలజ్ఞానం ప్రమా సఫలప్రవృత్తిజనకత్వాత్ యన్నైవం
 తన్నైవం యథా అప్రమా ఇతి వ్యతిరేకిణా ప్రమాత్వం నిశ్చయతే ।
 ద్వితీయాదిజ్ఞానేషు పూర్వజ్ఞానదృష్టాన్తేన
 తత్సజాతీయత్వలిజ్ఞేనాన్వయవ్యతిరేకిణాపి గృహ్యతే । ప్రమాయా
 గుణజన్యత్వముత్పత్తౌ పరతస్త్వమ్ । ప్రమాసాధారణకారణం గుణః,
 అప్రమాసాధారణకారణం దోషః । తత్ర ప్రత్యక్షే
 విశేషణవద్విశేష్యసంనికర్షో గుణః । అనుమితౌ వ్యాపకవతి
 వ్యాప్యజ్ఞానమ్ । ఉపమితౌ యథార్థసాదృశ్యజ్ఞానమ్ । శాబ్దజ్ఞానే
 యథార్థయోగ్యతాజ్ఞానమ్ । ఇత్యాద్యూహానీయమ్ । పురోవర్తిని
 ప్రకారాభావస్యానువ్యవసాయేనానుపస్థితత్వాదప్రమాత్వం పరత ఏవ గృహ్యతే ।
 పితాదిదోషజన్యత్వముత్పత్తౌ పరతస్త్వమ్ । నను సర్వేషాం జ్ఞానానాం
 యథార్థత్వాదయథార్థజ్ఞానమేవ నాస్తీతి । న చ “శుక్తావిదం రజతమ్”
 ఇతి జ్ఞానాత్ప్రవృత్తిదర్శనాదన్యథాఖ్యాతిసిద్ధిరితి వాచ్యమ్ ।
 రజతస్మృతిపురోవర్తిజ్ఞానాభ్యామేవ ప్రవృత్తిసంభవాత్ ।
 స్వతస్రోపస్థితేష్టభేదాగ్రహస్యైవ సర్వత్ర ప్రవర్తకత్వేన “నేదం
 రజతమ్” ఇత్యాదౌ అతిప్రసక్తాభావాదితి చేత్ న । సత్యరజస్థలే
 పురోవర్తివిశేష్యకరజతత్వప్రకారకజ్ఞానస్య లాఘవేన
 ప్రవృత్తిజనకతయా శుక్తావపి రజతార్థి ప్రవృత్తిజనకత్వేన
 విశిష్టజ్ఞానస్యైవ కల్పనాత్ ।

Encoded by Ashish Chandra ashish_chandr70@hotmail.com

The author of Tarka Sangraha, along with its Dipika is
 Annambhatta . This is a very well known work and most Vedantins
 today consider it as the stepping stone to understand the
 Nyaya-Vaisheshika, systems of logic.

——
Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

